

*Искра Христова-Шомова (София, България)*

### ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ ЛЕКСИКАТА И СЛОВООБРАЗУВАНЕТО В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XIV В.

Т а т я н а М о с т р о в а. *Словообразователни тенденции в развитието на българския книжовен език през Средновековието (Кирило-Методиевите традиции в паметници от XIV в.)* (= Кирило-Методиевски студии. Кн. 24). София, 2015. 272 с.

Трудът на Татяна Мострова е посветен на именното словообразуване в български книжовни паметници от XIV в. В изследването са включени както оригинални, така и преводни текстове. В началото на книгата съвсем накратко са посочени изследваните произведения: Евтимиев служебник; Литургия на апостол Яков и Служба на царица Теофано; Житие на Григорий Синаит; Жития и похвални слова от Патриарх Евтимий; Послания на Патриарх Евтимий; Своден патерик; Лествица от Йоан Синайски; Диоптра от Филип Монотроп; Диалектика от Йоан Дамаскин; Манасиева хроника. При преводните произведения са използвани и техните гръцки текстове. Подбрани са основни текстове, представителни за книжовната дейност в България през XIV в. Обследваният корпус е значителен по обем и съдържа много богат езиков материал. Но представянето на източниците не е

дадено по най-добрия начин. Не е правилно например Литургията на апостол Яков и Службата на царица Теофано да бъдат обединени като един източник с обяснението, че „двете неголеми по обем произведения са обединени поради авторството на Патриарх Евтимий и въз основа на използването им в богослужението“ (с. 8, бел. 8). Това са два съвсем различни текста, при това литургията е преводна, а службата е оригинална. Също така би било по-добре Евтимиевите жития и слова да се цитират не като един текст, а всяко поотделно, защото за изследователите, които ползват книгата, е от значение точно в кой текст е използвана дадена лексема. Би било добре също, ако при изброяването на източниците бяха дадени основни сведения за всеки от текстовете и за ръкописното му разпространение. Най-много данни са дадени за преписите на Лествицата, върху която авторката има

редица изследвания<sup>1</sup> и основните преписи са посочени под линия на страницата, където са изброени източниците. За останалите произведения има препратка към библиографията, в която за някои от текстовете са посочени ръкописни източници, а за други, като Манасиевата хроника и Диалектиката на Йоан Дамаскин, са отбелязани изданията, използвани за изследването, но би било добре също да се споменат основните им преписи.

След прегледа на източниците са представени теоретичните постановки, които стоят в основата на систематизацията и анализа на материала. Тази теоретична част, както и теоретичните постановки при всяка глава от изследването заслужават висока оценка. Авторката е съобщила проучването си със съвременните теоретични изследвания в областта на словообразуването, като ги е приложила спрямо българския материал от XIV в. Тя обръща внимание на това, че класификацията по наставки, без да се отчита типът основа, от която са образувани съществителните, често може да се окаже механична и неточна. На тази база се разграничават имена за дейтели (*nomina agentis*) от имена за вършители (*nomina actoris*), образувани от именна основа, в значението на които се съдържа „скрита процесуалност“ (ръбварь – ‘който лови риба’; копииникъ – ‘който носи копие’). Тук авторката се

---

<sup>1</sup> М о с т р о в а, Т. За един стилистичен похват в два среднобългарски превода на Лествицата от XIV век. – *Palaeobulgarica*, 13, 1989, № 4, 100–110; М о с т р о в а, Т. Към въпроса за Лествицата в славянската ръкописна традиция. – *Palaeobulgarica*, 15, 1991, № 3, 70–90; М о с т р о в а, Т. За преславската основа на най-ранния превод на Лествицата. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. София, 1993, 204–213.

позовава на теоретичните положения на Милош Докулил<sup>2</sup>, ориентирани към чешкия език, но приложени от нея към старобългарския книжовен език. Обръща се внимание също на това, че в някои по-стари изследвания към *nomina agentis* се причисляват и съществителни, образувани от страдателни причастия, които назовават не вършители на действие, а тези, които понасят действието (*nomina patientis*). Подчертана е и необходимостта да се различават *nomina agentis* от *nomina instrumenti* – съществителни (предимно от среден род) като кадило, носило, свѣтльникъ, които понякога неправомерно се причисляват към категорията на имената за дейтели (с. 9).

Специално внимание е отделено на теоретичните основи при разглеждането на двукоренните съществителни, представени в изследванията на редица учени. Тези постановки са съобразени с изследвания от авторката материал, който е класифициран в две групи: I. Структурни калки; II. Формално независими от гръцкия модел образувания. Не е включен типът на повторно калкирания член (*Lehngliedzusatz*), въведен от К. Шуман, защото не е характерен за изследвания материал от среднобългарските паметници (с. 11).

Висока оценка заслужава и това, че изследването е проведено с отчитане на гръцките източници на преводните текстове и със сериозна работа с гръцки лексикографски трудове. Това дава, от една страна, възможност да се анализира по-добре значението на старобългарските думи, а от друга страна –

---

<sup>2</sup> D o k u l í l, M. Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha, 1962; D o k u l í l, M. Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen. Praha, 1967; D o k u l í l, M. Teoria derywacji. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1979.

да се добие представа и за преводаческите подходи.

След увода следва още една кратка уводна част, озаглавена „Словообразователни категории и словообразователни типове при еднокоренните и сложните производни“, в която е представена класификацията на съществителните, използвана от Т. Мострова. Въпреки че авторката изтъква целесъобразността от разграничаването на *nomina agentis* и *nomina actoris*, тя не го прилага в своето изследване, тъй като предмет на изследване са само тези съществителни, които са мотивирани от глаголни основи, а *nomina actoris* са мотивирани от съществителни имена. Тя различава следните четири типа: I. Имена за производители на действие (*Nomina agentis*); II. Имена за действия и за резултати от действия (*Nomina actionis et resultativa*); III. Имена на средства за действие (*Nomina instrumenti*); IV. Имена за места (*Nomina loci*). При представянето на материала при всяка от тези четири категории Мострова прави подробна класификация на съществителните на подкласове според семантиката им. В уводната част авторката подчертава, че в изследването са включени само съществителни с прозрачна морфемна структура, т.е. имена, образувани с продуктивни наставки (с. 10).

Първа глава е посветена на еднокоренните производни съществителни. Съществителните са разгледани по четирите основни групи, като всяка от групите е разделена на подгрупи според словообразователния суфикс.

В първата група, *nomina agentis*, са представени имената със суфикси -тель, -ъникъ, -ъць, -ачь, -таи, -чни за мъжки род; със суфикс -ица за женски род. Ня-

кои от суфиксалните образувания са със сложна суфиксация, производни от други имена със суфикси, например -тельникъ за м.р., -тельница за ж.р. При всяка от наставките съществителните, които назовават дейтели, са групирани допълнително и според отношението на лицето към извършваното действие. Например имената със суфикс -тель са разпределени в следните групи: названия за лица според тяхната постоянна дейност (професия), например властель, гравитель, дръжател, кръмител; названия за лица като извършители на еднократно действие, например посетител, съвѣдѣтель, слъшател; названия за лица според склонността им към извършване на определени действия, например владнител, гоубител, ласкател; названия за лица според действието им спрямо други лица, например приетел, издavitел, съжител. Както посочва авторката, в редица случаи думите не могат да се отнесат строго към една от групите. За съжаление, не става ясно дали с представения материал за всяка от групите се изчерпват всички думи с тази наставка или това са само илюстративни примери. Към всяка от групите по суфикси е приложена и таблица на броя на съществителните според два признака – дали са образувани от основни или от префигирани глаголи и дали са регистрирани в класическите старобългарски паметници. При всички случаи се вижда, че съществителните, образувани от префигирани глаголи, са значително повече от образуваните от основни глаголи (над 70% от общия брой), което се дължи на необходимостта да се представят имената на вършителите (производителите) според различни нюанси в значението на глаголите.

При всяка група имена е даден по-детайлен анализ на конкретни думи, с което се проследява словообразователната мотивация, а при съществителните, извлечени от преводи, може да се проследи и преводаческият процес. В изследваните текстове се срещат някои редки лексеми, които са калки на гръцки думи: *οβρῦτῆλνικῶ* (регистрирана в Лествицата), калка на *εἰρητής*, *πυτῆλνικῶ* (регистрирана в Манасиевата хроника), калка на *τρῶφομος* (с. 45). Но не са малко и съществителните от преводни текстове, които не са точни калки на гръцките думи, макар че са образувани от преводачите за предаване на конкретни съществителни. Например съществителното *σῶγλῆλνικῶ*, регистрирано в Лествицата, което превежда гръцката дума *συνήγορος* със значение 'защитник' (с. 41). В изследваните от Мострова текстове се открива и рядката дума *ιῶδῶ* – 'ездач', производна от глагола *ιῶδῆμι* – *ιῶδῆ*, синоним на по-разпространената *вῶсῶдῆλνικῶ*, калка на гръцката дума *ἀναβάτης*. Тази дума е известна от единична употреба в Псалтира, а Мострова я открива и в Диоптратата за превод на думата *ἡνίοχος* – 'водач на колесница' (с. 49).

Втората група имена са названия за действия и резултати от действия (*nomina actionis et resultativa*). Както посочва авторката, за старобългарския език е характерно „наличието на голям брой идентични по форма образувания, принадлежащи към двете категории“ (с. 60), което е резултат от вторично развилото се резултативно значение на *nomina actionis*. Казано по-просто, в старобългарски по принцип отглаголните съществителни назовават и действието, и резултата от него. Напри-

мер *моление* може да означава и 'действие, процес на отправяне на молитви', и 'молитва'. Това е характерно и за съвременните славянски езици. Само българският книжовен език разполага с двойки отглаголни съществителни на *-не* и *-ние*, от които едната назовава действието: *писане, молене, почитане*, а другата резултата от него: *писание, моление, почитание*. Това е богатство на нашия книжовен език, в който едните съществителни са взети от народните говори, а другите са наследени от книжовната традиция. Тази възможност за тънка нюансировка в изказа е една от илюстрациите за изключителната гъвкавост на съвременния български книжовен език, който е отворен както към живата говорна стихия, така и към богатото книжовно наследство.

В тази група съществителните отново са разгледани по наставки. Най-продуктивна, разбира се, е наставката *-ние*, защото с нея се образуват отглаголните съществителни. По-коректно е обаче наставката да се определи като *-ие*, защото в действителност отглаголните съществителни се образуват от основата на миналите страдателни причастия, чийто показател най-често е съгласната *-н-*, но при редица глаголи миналите страдателни причастия се образуват с формант *-т-* и съответно отглаголните съществителни са с наставка *-тие*: *приятие, зачатие, житие, чютие* и пр. Няма никакво основание отглаголните съществителни на *-ние* да се отделят от отглаголните съществителни на *-тие*. В изследваните от Мострова паметници съществителните от тази група са над 2000 и са представени в подгрупи според спрежението и разреда на глагола, като са групирани формално според

гласната пред -ние на съществителни с разширени суфикси -ение и -ание. Съществителните от първата група са най-многобройни, като авторката подчертава, че преобладаващото мнозинство са от глаголи с абстрактно значение и много малка част от тях назовават обекти с конкретно значение, като например варение 'варена храна', задушение 'плесница', присвоение 'придобивка'. Изследването показва, че сред тези многобройни имена, ексцерпирани от различни източници, се отделят редки думи, които са характерни само за един паметник. Най-много са отглаголните съществителни, които са регистрирани само в Лествицата, като 10 от тях липсват и във всички речници и лексикографски справочници (с. 87). Авторката дава списък от 33 отглаголни съществителни, които не са регистрирани в нито един от използваните от нея лексикографски източници. Ето някои от тях заедно със значенията им, посочени от Мострова: истогание 'топене, чезнене', присипание 'прибавяне', просыпание 'разпръскване', насыпание 'лечебен прах', дооумъние 'разбиране', оуделъние 'надделяване', засъддание 'засада', навъддание 'знание' (с. 97).

При анализа на материала авторката отбелязва тенденцията към значително увеличаване през XIV в. на броя на префигираните мотивиращи основи в сравнение с паметниците от старобългарската епоха, в които е по-голямо количеството на отглаголните съществителни от непрефигирани основи. Ценна част от този раздел са конкретните примери на по-редки съществителни, дадени в контекст и анализирани от гледна точка на тяхната семантика и морфемна структура. Когато тези думи са от преводни съчинения, са дадени и съответните гръцки съответствия, като се коментира преводаческият подход.

Втората глава е посветена на сложните думи от изследваните паметни-

ци, разпределени отново в категориите *nomina agentis*, *nomina actionis et resultativa*, *nomina instrumenti*, *nomina loci*, като в последните два раздела влизат съвсем малък брой имена.

Всеки от разделите на тази глава започва с теоретични постановки относно словообразователните механизми при създаване на сложните думи. При сложните думи от категорията *nomina agentis* авторката отбелязва, че „най-голям дял заемат композитата, мотивирани субстанциално-процесуално, при които освен производителя на действието се уточнява и неговият обект“ (с. 114). Прави впечатление големият брой сложни думи при имената за деятели, особено образуванията със суфикс -ъць, които са 88 или 75,8% от общия брой съществителни с този суфикс (с. 120).

В раздела за *Nomina actionis et resultativa* авторката подчертава, че в тази категория няма голяма продуктивност, като от общо 1005 съществителни на -ние само 104 са сложни думи, което е около 10% от общия брой. По-нататък тя изтъква, че „повече от 90% от образуванията са акционни, а резултативен характер имат само отделни названия за църковни празници“ като воговявление и благовъщение, както и „философски термини като намположение 'установяване, констатация' и намплаголание 'сказуемо'“ (с. 135–136).

При анализа на сложните думи Т. Мострова обособява групите на структурните калки като *благодѣтель* за *εὐεργέτης*, *худо̀словць* за *μικρολόγος*, които понякога може да са с разменени места на корените – *дощелъвьць* за *φιλόψυχος*, и на образуванията, които са формално независими от гръцките съответствия като *влад̀словць* за *μετεωρολέσχης*, *клат̀впрѣстꙗпникꙗ* за *ἐπίορκος* (с. 127).

Третата глава е озаглавена „Функционална характеристика на словообразу-

вателните категории и словообразователните типове в паметници от XIV в.“. В тази глава авторката си поставя за цел да потърси стилистичната функция на различните словообразователни типове. Това е важен аспект от езиковия анализ на текстовете, защото несъмнено словотворчеството, както на писателите, така и на преводачите, е свързано със стилистичните характеристики на творбата. Т. Мострова установява, че значителният брой отглаголни съществителни е обусловен и от стилистичната им функция, тъй като те участват и в ритмично организирани структури (с. 151). При имената от категориите *nomina instrumenti* и *nomina loci* тя посочва, че те са най-многобройни в житията и словата на Патриарх Евтимий и особено в Лествицата, като подчертава, че в Лествицата се наблюдава „процес на създаване на нови понятия, които обслужват предаването на сложната богословско-философска проблематика на гръцкия оригинал – от деривати с конкретна семантика за различните видове средства за действие, през образната употреба на други конкретни названия, до образуването на абстрактни съществителни, които все още пазят инструменталната си насоченост“ (с. 152).

Мострова обръща внимание и на друга особеност в употребата на мотивираните съществителни в средновековните паметници, явлението семантична деривация, при което имена за предмети се преосмислят като имена за лица, от типа *свѣтло* (название на светци и просветители), *пристанище*, *жилище* (навания на Богородица). Трябва да се допълни, че названията *свѣтильникъ*, *свѣтло* за светците е широко разпространено и често се използва като заместител на конкретното име. Когато обаче Богородица или някой светец се нарича жилище, името винаги е съпътствано от пояснение – жилище на Светия Дух или на Бо-

жия Син. Също така, когато Богородица е наречена *пристанище*, винаги се пояснява за кого – за лутащите се в бурното житейско море, за затъналите в грехове и пр.

В заключението са изведени основните тенденции в словообразуването на старобългарския книжовен език през XIV в.: значителен брой на префигираните глаголи, от които се образуват отглаголни съществителни; увеличаване на деривационните възможности на суфикс *-тель*, който поема и част от функциите на суфикс *-ъникъ*, доминиране на словообразователния тип със суфикс *-ъць* при сложните думи.

В края на книгата са поместени няколко приложения под формата на лексикографски справочници: списък на съществителните по азбучен ред с посочени паметниците, в които са регистрирани, славяно-гръцки и гръцко-славянски указатели на сложните думи; обратен речник на корпуса от думи, включени в изследването.

Трудът на Т. Мострова е несъмнен принос за българистиката и славистиката. Нейното изследване обхваща значителен по обем корпус от паметници от XIV в., както оригинални, така и преводни, едни от най-важните текстове възникнали в България през този плодотворен за книжовността период. То въвежда в обращение над 2500 имена, ексцерпирани от тези паметници и представени както от гледна точка на словообразуването, така и от гледна точка на семантиката им. Трудът е ценен и приносен с теоретичните постановки при въвеждане на всеки от словообразователните типове, при които се изясняват и механизмите на словообразуване. Същевременно тази солидна теоретична основа е съчетана с представяне на значителен по обем илюстративен материал, с анализ на голям брой конкретни лексеми, който отвежда към

стилистиката и характерната образност на отделните творби, а при преводните – и към преводаческата лаборатория на нашите книжовници. Много информативни са и количествените данни, дадени във всеки от разделите и представени прегледно в многобройни таблици.

Изследването на Татяна Мострова е значителен принос за българската историческа лексикография, като поднася на изследователите солиден корпус от книжовна лексика, характерна за XIV в. То ще бъде незаменим помощник на всички изследователи на богатата средновековна българска литература, и особено на тези, които проучват ори-

гинални и преводни творби, възникнали през преломния XIV в. и следващите го столетия, през които са живи книжовните модели, създадени от Патриарх Евтимий и неговите съвременници. Тази книга ще бъде и ценен помощник за всеки изследовател на словообразователните процеси в историята на българския език, както с теоретичните постановки, така и с конкретните анализи. След излизането от печат на книгата на Татяна Мострова, плод на дългогодишен изследователски труд, нашите представи за езика на българската литература от XIV в. стават значително по-ясни и конкретни.

*Искра Христова-Шомова,  
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*